

Партикуляція різних видів людської діяльності й підсистем життя суспільства є наслідком наростання дегуманізації соціального життя і викликана втратою політикою, економікою, освітою, мистецтвом реального морального змісту.

У контексті сучасної культури побудова типологій виявляється складною через те, що поняття норми втратило свою значимість. Ми живемо у світі “без спеціальних розміток і визначальних координат, у міріадах загублених подій” (М.Фуко). Однак у суспільстві намітилися спроби виходу зі сформованого постмодерністського глухого кута.

Найбільш дієві заходи – це заходи локального характеру, які опираються на живу практику й традицію безпосередніх моральних відносин.

Ліквідація відчуження повинна відбуватися “знизу” – починатися на рівні особистого морального вибору й реалізовуватися в локальних спільнотах.

Незаперечним є те, що сутнісним визначенням нового людського буття стане соціальна та духовна єдність у спільній долі землян. Це нове майбутнє максимально зменшить відчуження людини від людини, суспільства, природи й від продукту праці, покладе кінець поділу людства за соціальними та політичними ознаками й створить реальні умови для його самопізнання. Нове майбутнє у своєму розвитку буде являти собою якісно новий ступінь розвитку людини та суспільства.

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
2. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность (философские раздумья о жизненных проблемах) / В. С. Библер // Этическая мысль: науч.-публиц. чтения. – М., 1990. – С. 16–57.
3. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
4. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
5. Ларцев В. С. Социокультурный генезис личности (социально-философский анализ) : монография / В. С. Ларцев. – К. : Информ.-изд. фирма “Принт-Экспресс”, 2002. – 360 с.
6. Летов О. В. Человек и “сверхчеловек”. Этические аспекты трансгуманизма / О. В. Летов // Человек. – 2009. – № 1. – С. 17–24.
7. Рікер П. Етика і мораль / П. Рікер // Навколо політики. – К. : Дух і Літера, 1995. – 335 с.

In the article author deals with the problem of moral subtraction, forms of it s display: when a person doesn t appear as a creator of moral norms; weakening of moral motivation, person s subtraction from the personal moral nature. It s proved that any subtraction hes moral dimensions. The author analyzes weys of negotiaation of subtraction as a complex of multidimention process.

Keywords: alienation, moral alienation, sel-improvement.

УДК 17.023

ББК 87.715

Віталій Надурак

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВПЛИВУ РЕЛІГІЇ НА СУСПІЛЬНУ МОРАЛЬ

Стаття присвячена аналізу головних аспектів впливу релігії на суспільну мораль. Виділено чотири основних напрями такого впливу: релігія сприяла ефективнішому виконанню існуючих моральних норм, адже створювала ефект “надприродного нагляду”; вона відіграла важливу роль у розвитку існуючих моральних орієнтирів до рівня морального ідеалу; зумовила існування норм і принципів, які були необхідними для виконання специфічних для неї завдань; релігія була одним з головних факторів, який привів до універсалізації існуючих систем моралі.

Ключові слова: релігія, суспільна мораль, надприродний нагляд, моральний ідеал, універсалізація моралі.

Мораль останнім часом стала предметом активного дослідження представників різних наукових дисциплін. Кілька десятиліть роботи, яка особливо активізувалася з початком нового тисячоліття, дали значний результат: сьогодні існує досить вагома

фактична база для ґрунтовних висновків про походження та еволюцію суспільної моралі. Важливо те, що ці дослідження давно перестали бути прерогативою тільки філософів – учені багатьох наукових галузей (особливо біологи та психологи) вносять нині основну частку нового матеріалу, який розширює наше розуміння моралі.

Довгий час головним джерелом моралі вважалася релігія. Проте у світлі напрацьованого наукою матеріалу можна стверджувати, що еволюційне коріння моралі сягає часів значно давніших за появу перших релігій. Тому доцільно вести мову про релігію лише як один із чинників, що впливають на розвиток суспільної моралі. У межах синергетичного підходу до вивчення системи суспільної моралі ми стверджуємо існування кількох факторів, що мають вплив на її розвиток. До них, крім релігії, відносяться *потреба співжиття* (люди не можуть вижити поодиноці й це спонукає їх до взаємодії, яка, у свою чергу, зумовлює появу певного набору моральних норм, без яких вона неможлива), *біологічна природа людини* (відомо, що певна частина моральних норм має біологічне коріння), *національно-культурна специфіка народу-носія моралі й економічна сфера суспільного буття* [1]. Їх ми називаємо керуючими факторами або ж параметрами, що більш звично для синергетичної традиції, системи суспільної моралі.

Мета статті полягає в тому, щоб, урахувавши результати останніх наукових досліджень, виявити основні аспекти впливу релігії на мораль. Для досягнення поставленої мети буде використаний доробок таких дослідників, як Ара Норензаян, Азім Шариф, Брендон Рендольф-Сенг, Вілл Жервей, Джозеф Генріч, Майкл Нільсен, Майкл Реймонд, Франс Роес, які зробили останніми роками вагомий внесок у наукове розуміння впливу релігії на мораль.

Почнемо з констатації того, що фактично всі існуючі сьогодні системи моралі розвивалися під значним впливом релігії. Навіть людина нерелігійна, яка сповідує, на її думку, світську етику, насправді нерідко слідує моральним приписам, які розвинулися за впливу релігійного фактора. Протягом тривалого періоду історії мораль розвивалася у безпосередньому зв'язку з релігією, отримуючи від неї легітимацію багатьох норм. Частина норм моралі з'явилися тільки під впливом релігії. Значна кількість інших норм, хоча й завдячують появі таким керуючим факторам, як потреба співжиття чи біологічна природа людини, проте закріпитись й утриматись у суспільній свідомості змогли завдяки дії релігійного чинника. Справа в тому, що норми, які були покликані утримувати гармонію в людських спільнотах, у багатьох випадках не виконали б це призначення, якби не були освячені зв'язком із божественною реальністю. Наприклад, необхідність соціальної єдності хоч і могла усвідомлюватися людьми, проте норми, які її забезпечують, не змогли б діяти з необхідною ефективністю, якби їх "гарантом" не виступали "вищі сили". Подібна ситуація склалася й зі співвідношенням релігії з біологічно зумовленими нормами. Попри те, що схильність до моральної поведінки закладена в людській природі, у ній також присутні й деструктивні потяги. Релігія якраз і допомагала закріпити конструктивні норми та подолати деструктивну поведінку шляхом обіцянки винагороди чи покарання, посиленням на авторитет "вищих сил" тощо. Виконання норм, продиктованих базовими керуючими чинниками, не завжди дається легко – дуже часто це пов'язано зі значним обмеженням власної вигоди, свободи й т. п. Тому без легітимації й "нагляду" з боку релігії ("Бог усе бачить") їх ефективність була б значно нижчою.

Остання думка нещодавно отримала експериментальне підтвердження. Дослідники з університету Британської Колумбії Вілл Жервей (Will M. Gervais) та Ара Норензаян (Ara Norenzayan) вирішили перевірити *гіпотезу надприродного моніторингу*, згідно з якою: "Думки про Бога примушують віруючого почуватися так, наче за його поведінкою спостерігають" [6, с.298], тобто "...думки про Бога запускають той самий психологічний відгук, що й відчуття соціального нагляду" [6, с.298]. Тому, коли віруючий відчує, що за його поведінкою спостерігає Бог і бачить усі його вчинки, то це при-

веде до того, що він буде більш схильним до просоціальної поведінки, особливо в співпраці з незнайомцями у великомасштабному середовищі.

Вілл Жервей та Ара Норензаян знаходять для висунутої гіпотези підтвердження й у дослідженнях інших учених, які встановили, що думки про надприродну істоту (supernatural agent) “ґрунтуються на тих самих нейронних механізмах, що регулюють розмірковування про думки іншої людини” [6, с.298]. Зокрема, колектив датських дослідників [12] виявив, що “молитва до Бога в християн активізує ті частини мозку, які традиційно ідентифікувалися зі сприйняттям думок інших (mind perception)” [6, с.298]. Тому, базуючись на існуючих даних, автори вирішили перевірити свої припущення про те, що розмірковування про Бога посилюють публічну самосвідомість (public self-awareness), тобто відчуття нагляду за собою, яке людина переживає, коли за її поведінкою спостерігають інші. Із цією метою вони й провели кілька експериментів, у яких спочатку використовувався метод праймінгу, а потім потрібно було скласти спеціальні тести, які мали оцінити відчуття публічної самосвідомості. Зокрема, у перших двох експериментах учасники спочатку мали виконати завдання, у якому треба було провести певні маніпуляції зі словами, які мали релігійний зміст (це й був праймінг, який мав викликати в них згадку про Бога). Потім вони повинні були оцінити відчуття власної публічної самосвідомості та власну релігійність, які вимірювалися за спеціальною шкалою. Як і припускали дослідники, якщо учасники спочатку виконували завдання зі словами з релігійним змістом, то потім вони оцінювали відчуття публічної самосвідомості вище, аніж ті, у яких перед тим не задіювали згадки про Бога.

У третьому експерименті, ґрунтуючись на думці, що люди намагаються подати себе в позитивному світлі, коли відчувають, що за їх поведінкою спостерігають, автори припустили, що згадка про Бога має посилити соціально бажану реакцію [6, с.300]. Тому учасники спочатку, як і в попередньому випадку, виконували завдання зі словами, які мали релігійний зміст чи були позбавлені його. Потім вони мали дати відповідь на 11 питань, за якими організатори оцінювали їх готовність чинити соціально бажані дії (приклад запитання: “Незалежно від того, хто мій співрозмовник, я завжди прагну уважно слухати кожного”). І, наприкінці, автори оцінювали релігійність учасників за відповідною шкалою. Експеримент підтвердив висунуте припущення: учасники, у свідомості яких спочатку актуалізували релігійні поняття, продемонстрували в другому завданні вищі показники із соціально бажаної реакції.

Щоправда, треба наголосити, що ці експерименти дали стійкі результати тільки серед віруючих учасників. Що ж до людей, які характеризували себе як слабовіруючі або ж невіруючі, то стійкого результату не було отримано, тому ця категорія людей потребує подальших досліджень.

Подібні до описаних експерименти проводили й інші науковці. Наприклад, Брендон Рендольф-Сенг (Brandon Randolph-Seng) і Майкл Нільсен (Michael E. Nielsen) здійснили кілька експериментів, в одному з яких учасникам необхідно було пройти два тести. Перший полягав у тому, що їм роздавали певну послідовність слів, з яких треба було скласти речення. Були три групи слів: перші містили нейтральні слова, другі – пов’язані зі спортом, а треті – на релігійну тематику (спасіння, святий, хрест, віра, молитва тощо). Учасникам повідомлялося, що мета цього тесту – визначити їх мовні здібності. Одразу ж за цим треба було виконати друге завдання, у якому необхідно було вписати цифри в невелике коло із закритими очима, причому учасник знаходився в кімнаті сам, а отже, міг, обманувши організаторів, підглядати (звісно, такий “обман” був запланований, більше того – важке завдання разом зі створеними умовами повинні були йому сприяти). Організатори передбачали, що ті учасники, які спочатку будуть піддані мовному тесту з релігійними словами, у завданні із цифрами вестимуть себе чесніше. Так і трапилось. У групі, яка в першому тесті працювала з нейтральними словами, у другому

тесті до обману вдалися 44% учасників, у групі зі словами, пов'язаними зі спортом – 50%, а в групі з релігійними словами – жоден. Таким чином, отримані результати продемонстрували, що “релігійні образи (representations) автоматично впливають на поведінку” [10, с.308], роблячи учасників дослідження більш чесними.

Брендон Рендольф-Сенг і Майкл Нільсен провели ще один експеримент, який був організований подібно до першого. Одним із його завдань було виявити, чи впливатиме на рівень обману внутрішня релігійність. Урешті було встановлено, що такого впливу немає: усі учасники з групи, до якої було використано праймінг з допомогою релігійних слів, демонстрували однакову поведінку. Дослідники припускають, що тут швидше за все автоматично активувався стереотипний образ релігійних людей (який стосується їх поведінки. – *Н.В.*), ніж особиста віра” [10, с.312].

В експериментах, які проводили інші дослідники, ефект впливу “потойбічних спостерігачів” на поведінку людей теж був повторений. Зокрема, студенти, яким повідомляли, що в кімнаті, у якій проводиться експеримент, був помічений привид, потім менше обманювали під час виконання запропонованого завдання на комп'ютері [4, с.457]. В іншому експерименті діти, яким спочатку заборонили дивитися в коробку, яка стояла перед ними, а потім повідомили, що вигадана надприродна істота – принцеса Аліса – спостерігає за ними, значно менше заглядали в заборонену коробку [4, с.461].

Найбільш вірогідне пояснення результатів цих експериментів можна знайти в іншій статті Ари Норензаяна в співавторстві з Азімом Шарифом (Azim Shariff). У ній йдеться про те, що в давніх спільнотах велике значення відігравала репутація індивіда, яка допомагала виявляти тих, хто веде асоціальні дії, і карати їх, підтримуючи таким чином групову стабільність. “Тому загроза бути виявленим (у поганій поведінці. – *Н.В.*) стала могутньою мотивацією до доброї поведінки” [9, с.58]. Отож, як засвідчують дослідження, навіть “коли людина бачить фотографічне чи схематичне зображення людських очей, то це посилює її просоціальну поведінку в економічних іграх і зменшує рівень обману в природних умовах” [9, с.58]. Відповідно, коли людині явно чи неявно нагадують про певного надприродного наглядача, це теж посилює її прагнення чинити просоціально. Тобто в цьому разі ми маємо справу зі своєрідним заміщенням суспільних наглядачів надприродними.

У випадку з учасниками експерименту, які не вважають себе релігійними людьми, проте теж реагували на праймінг релігійними словами, то цілком можливо, що в них спрацьовував певний архетиповий образ потойбічних сил, яких на свідомому рівні вони не визнавали. Величезну частину своєї історії людина жила з вірою в надприродні істоти, які спостерігають за нею й здатні впливати на людський світ. Тому цілком можливо, що подібні образи за цей час міцно вплелись у нашу підсвідомість і створюють відчуття потойбічного нагляду, що й було зафіксовано в згаданих експериментах. Щоправда, ця гіпотеза потребує подальшої перевірки.

Для нашого дослідження, загалом, не має принципового значення, яким саме чином впливають релігійні образи на поведінку невіруючих людей і чи впливають узагалі. Найголовніше, що такий вплив існує принаймні на людей, які визнали власну релігійність. Ураховуючи те, що протягом значної частини історії майже всі були віруючими, то можна стверджувати, що релігія активно впливала на суспільну мораль, легітимуючи та підтримуючи виконання тих норм, які були необхідними для спільного життя. Оскільки сьогодні більшість населення земної кулі також вважає себе віруючими (про це свідчать соціологічні дані), то релігія надалі продовжує впливати подібним чином на суспільну мораль.

Крім того, що одна з функцій релігії полягала в тому, щоб допомогти закріпити конструктивні норми в суспільній моралі посиленням на авторитет “вищих сил”, вона також відігравала важливу роль у розвитку тих моральних орієнтирів, які були продик-

товані іншими керуючими параметрами, як-от: потреба співжиття та біологічна природа людини. Справа в тому, що названі фактори пропонували тільки певний мінімум морального життя, який міг гарантувати виживання людського роду. Релігія ж сприяла розвитку цих вимог, формуванню морального ідеалу, який часто мало нагадував початковий “оригінал”. Наприклад, якщо взяти етичний принцип, який вимагає зважати на інтереси іншого, не наносити йому шкоди, то християнство виводить його в ранг ідеалу: “возлюби ближнього свого як самого себе”, “хто вдарить тебе по лівій щоці, підстав тому й праву” і т. п. Також, завдяки релігії, мораль почала регулювати не тільки зовнішній бік людської поведінки, але і її внутрішню складову. Є.Беляєва пише, що з появою світових релігій розвивався зміст традиційних норм моралі, адже зріс акцент на мотивації при їх виконанні. Таким чином, під регуляцію потрапляли не тільки справи, а й порухи душі, а перед самою душею ставився припис самовдосконалення, а не тільки відтворення стереотипно хорошого морального рівня [2].

Треба відзначити, що в системі моралі різних народів є норми, існування яких продиктоване виключно дією релігії, оскільки вони покликані забезпечити досягнення мети чи виконання догматів, які визначені відповідною релігією. Наприклад, у буддистській моралі є норма, яка забороняє чинити насилля стосовно всіх живих істот (не тільки людей, а й тварин). Пояснити її походження з точки зору біологічного керуючого параметра неможливо. По-перше, якби це було так, то, з огляду на однакову природу всіх людей, ця норма повинна була б з’явитись у всіх моральних системах, проте цього не трапилось. По-друге, у природі вбивство живих істот іншого виду є цілком закономірним і часто необхідним, адже це дає потрібну для виживання високопоживну їжу. Отож указана норма, з точки зору природи, виглядає недоцільною, а тому малоімовірно, що вона сформувалася б у процесі природного відбору. Важко її пояснити й потребою співжиття. Натомість базові ідеї буддизму проливають світло на її походження. Зокрема, ідеться про ідею перевтілення карми, яка в одному житті перебуває в тілі людини, а в наступному може втілитись у тварині. Усі живі істоти мають однакову карму й тому накладати заборону на вбивство людини, проте дозволяти вбивство тварин буде морально непослідовно, адже різниця між нами тільки в тому, що в цьому житті ми народилися людьми, а вони – тваринами. Крім того, як стверджує найчисленніший напрямок буддизму – махаяна (саме в обличчі махаяни буддизм став світовою релігією), усі живі істоти наділені природою Будди (тобто за своєю суттю ми й тварини – одне й те ж саме або навіть єдине ціле).

Свого часу, вивчаючи біологічні засади людської моральної поведінки, дослідники зіткнулись із питанням, як змогли виникнути моральні норми, що підтримують благозичливе ставлення до *всіх* людей. Адже в природі нібито зустрічається лишень “етичне” ставлення до тих, хто має з нами спільні гени (родичів) і членів групи, з якими ми маємо безпосередні зв’язки, що дають змогу в майбутньому розраховувати на адекватну відповідь. Наприклад, у статті колективу авторів на чолі з Джозефом Генрічем (Joseph Henrich) зауважується: “Масштабні спільноти, у яких незнайомці регулярно беруть участь у взаємовигідних угодах, являють собою своєрідну головоломку. Еволюційні механізми, що пов’язані з кровною спорідненістю та взаємністю і які, в основному, підтримують соціальність приматів, не демонструють готовності поширюватися на великі групи, що не пов’язані родинними зв’язками. Припускаємо, що еволюція таких спільнот може потребувати норм та інституцій, які підтримують чесність у недовговічних обмінах” [7, с.1480]. Факторами, що здійснюють таку підтримку, автори називають світові релігії та ринок.

Треба одразу ж зауважити: є всі підстави вважати, що в нашій природі закладені механізми, які стимулюють “моральне” ставлення не тільки до означеного кола осіб. Таким механізмом є емпатія [5]. Проте в указаному випадку ми розглянемо релігію, що

теж є фактором, який, на думку багатьох дослідників, спричинився до універсалізації моральних систем. Особливо яскраво цей вплив помітний на прикладі поширення світових релігій. До їх появи населення у відповідному регіоні сповідувало національні чи родоплемінні релігії. До сфери дії моралі, яку вони несли, потрапляли переважно ті, хто належав до відповідного племені чи народу. З появою світових релігій, які містять ідею єдиного Бога або єдиного закону відплати (карми) чи єдиної природи Будди всіх живих істот, ситуація зазнала суттєвих змін. Адже “перед Богом усі рівні”, для нього немає “ні елліна, ні іудея”, і, тому моральні норми, які він пропонує, з однаковою силою діють як при стосунках між одноплемінниками, так і в ставленні до будь-якої іншої людини (принаймні єдиновірця). Аналогічний ефект спостерігався й раніше, коли виникали національні релігії, які давали змогу переступати вузькі межі родоплемінних вірувань і включати до сфери дії моралі більші групи людей.

Таким чином, поширення релігій і особливо тих, що мають статус світових, сприяло універсалізації моральних норм, розширенню сфери дії моралі від кола родичів чи осіб, з якими людина перебувала в безпосередніх постійних контактах, до спільноти, кількість членів якої, потенційно, охоплює все людство. Уже згадуваний колектив авторів на чолі з Джозефом Генрічем наголошує, що в міжгруповій конкуренції, мабуть, отримували перевагу ті релігійні системи, що стимулювали просоціальну поведінку в широких спільнотах (а не тільки тих, що ґрунтуються на кровній спорідненості чи безпосередніх контактах. – *Н.В.*) [7, с.1480]. При цьому вчені посилаються на етнографічні дані, які засвідчують, що зростання “моральних релігій” (*moralizing religions*) посилюється зі зростанням розміру спільнот та їх складності [7, с.1480]. Відповідно ті групи, мораль яких під впливом релігії універсалізувалась, активно зростали й, таким чином, отримували перевагу в конкурентному міжгруповому змаганні.

Більш детальне дослідження цього питання можна знайти в статті Франса Роеса (*Frans L. Roes*) і Майкла Реймонда (*Michel Raymond*) “Віра у моралізуючих богів” [11]. Вони пишуть, що, “згідно з теорією моралі Річарда Александера, людські соціальні групи стають більшими в результаті міжгрупового змагання за кращі місця для проживання та ресурси. Хоча великі групи й більш успішні в такому змаганні, проте вони постійно зазнають тиску імовірності розпаду” [11, с.126]. Причиною цього є те, що життя в групі продукує нові, на цей раз внутрішньогрупові конфлікти – за партнера, ресурси тощо. Засобом запобігання та подолання таких конфліктів стала мораль, яка об’єднує суспільство, обмежуючи зазіхання одного його члена на права іншого. Тому якщо більшій спільноті дійсно більше підвладні розколам, то ті з них, які все ж зберігають єдність, імовірно, мають ефективніші норми моралі, зокрема такі, що встановлені моралізуючими богами (далі в статті автори пояснюють, що моралізуючими богами вони називають тих, які “розповідають людям, що слід робити, а що – ні” [11, с.127].

Отже, автори статті своїм дослідженням хочуть перевірити такі гіпотези:

1. Конфлікти й війни будуть частіше зустрічатися в ареалах, які більше придатні для людського життя.

2. Частота війн і конфліктів позитивно корелюватиме з розміром спільноти.

3. Розмір спільнот буде відносно більшим у кращих для проживання місцях.

4. Розмір спільноти позитивно корелює з вірою в моралізуючих богів [11, с.127–128].

У своєму дослідженні автори користувались етнографічними базами даних, у яких міститься інформація з більше ніж тисячі спільнот земної кулі [11, с.128]. Зокрема, вони використовували Етнографічний атлас Джорджа Мардока [8] у редакції 1999 року, який містив інформацію про 1 267 спільнот і базу даних *Standard Cross-Cultural Sample (SCCS)* з інформацією про 186 культур. Аналіз цих даних підтвердив чотири висунуті гіпотези [11, с.133]. Таким чином, зазначене дослідження надало емпіричне підтвердження висловленій вище думці про те, що релігія відіграла велику роль у трансформа-

ції моральних систем у бік універсалізації її вимог. Адже тільки така мораль могла подолати бар'єр клановості та родинності й забезпечити співіснування непов'язаних родинними чи особистими зв'язками людей у межах великого суспільства.

Отже, викладений у статті матеріал дає підстави виділити кілька основних напрямів впливу релігії на суспільну мораль. По-перше, релігія сприяла ефективнішому виконанню тих норм, які вже були сформовані, адже створювала ефект “потойбічного нагляду”. По-друге, релігії зумовили розвиток існуючого мінімуму морального життя, формування морального ідеалу та включення у сферу моральної регуляції внутрішнього світу людини. По-третє, релігія сприяла появі нових моральних норм і принципів, які покликані були забезпечити досягнення специфічної для неї мети. І, нарешті, релігії зумовили процес універсалізації суспільної моралі. Цілком можливо, що вплив релігійного чинника на суспільну мораль не обмежується виділеними напрямками. Дослідженню цього питання буде присвячена наша подальша робота.

1. Надурак В. Структура моралі: синергетичний підхід / В. Надурак // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 52 (спецвипуск). – С. 341–347.
2. Человек. Культура. Синергия : учеб. пособ. по курсу филос. для студ. и асп. [Електронний ресурс] / [Е. В. Беляева, В. И. Миськевич, И. А. Рябков, Ю. А. Харин] ; под ред. Ю. А. Харина. – Минск : БГУИР, 2000. – Режим доступу : http://bsuir-helper.ru/sites/default/files/2009/02/07/met/Kharin_Chiel.kult_sinierngh.rar.
3. Alexander Richard D. The biology of moral systems / Richard D. Alexander. – Hawthorne, N.Y. : A. de Gruyter, 1987. – 301 p.
4. Bering J. M. The folk psychology of souls / Jesse M. Bering // Behavioral & Brain Sciences. – 2006. – Vol. 29, Issue 5. – P. 453–498.
5. Decety J. The neuroevolution of empathy / Jean Decety // Annals of the New York Academy of Sciences. Issue: Social Neuroscience : Gene, Environment, Brain, Body. – 2011. – Vol. 1231. – P. 35–45.
6. Gervais W. Like a camera in the sky? Thinking about God increases public self-awareness and socially desirable responding / Will M. Gervais, Ara Norenzayan // Journal of Experimental Social Psychology. – 2012. – № 48. – P. 298–302.
7. Henrich J. Markets, religion, community size, and the evolution of fairness and punishment / Joseph Henrich et al. // Science. – 2010. – Vol. 327. – P. 1480–1484.
8. Murdock G. P. Ethnographic atlas / G. P. Murdock. – Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 1967. – 128 p.
9. Norenzayan A. The origin and evolution of religious prosociality / Ara Norenzayan, Azim F. Shariff // Science. – 2008. – Vol. 322. – P. 58–62.
10. Randolph-Seng B. Honesty: one effect of primed religious representations / Brandon Randolph-Seng, Michael E. Nielsen // The international journal for the psychology of religion. – 2007. – № 17 (4). – P. 303–315.
11. Roes F. L. Raymond M. Belief in moralizing gods / Frans L. Roes, Michel Raymond // Evolution and Human Behavior. – 2003. – № 24. – P. 126–135.
12. Highly religious participants recruit areas of social cognition in personal prayer / [U. Schjoedt, H. Stodkilde-Jorgensen, A. W. Geerts, A. Roepstorff] // Social Cognitive and Affective Neuroscience. – 2009. – № 4. – P. 199–207.

The article is devoted for analysis of the main aspects of religion's influence on social morality. There are four main directions of such influence: religion promotes better fulfillment of moral norms, because it creates effect of supernatural monitoring; it played an important role in the development of moral orientations up to the level of moral ideal and causes existence of norms and principles that are needed for achievement of its specific aims; religions also played a significant role in the universalization of morality.

Keywords: religion, social morality, supernatural monitoring, moral ideal, universalization of morality.